

તેમનું વ્યક્તિત્વ

હું આપની સમક્ષ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર વિશે બોલવા ઊભો થયો છું. જો હું કહું કે તે માટેની ક્ષમતા હું ધરાવતો નથી તો તે મારી રૂઢિગત નમ્રતા ગણાશે. પણ મારે કબૂલ કરવું જ જોઈએ કે વિદ્વત્તાનો મારો દાવો નગણ્ય છે અને હું સાહિત્યને માત્ર સાહિત્ય તરીકે માણવાની અ-વિદ્વત્તાપૂર્ણ કુટેવ ધરાવું છું. અહીં 'સાહિત્યને માત્ર સાહિત્ય તરીકે માણવાની' વાત બહુચર્ચિત અને જર્જરિત રૂઢિપ્રયોગના અર્થમાં નથી કરતો; હું માત્ર એટલું જ કહેવા માગું છું કે કોઈ પણ કાવ્ય કે વાર્તા સમજ્યા કે વિદ્વત્તાપૂર્વક સમજાવ્યા વિના હું તેને માણી શકું છું. માટે, આવી વિદ્વાનોની સભામાં આધુનિક યુગના સૌથી વધુ જટિલ અને અનિર્વચનીય કવિને વિશે બોલવું, એ મારે માટે સન્માન તેમ જ સંકોચનો વિષય છે. મને લાગે છે કે આ વિદ્યાપીઠની પસંદગી મારા પર ઊતરવા માટે મારા રવીન્દ્રનાથની ભાષામાં લખેલા લેખો અને કાવ્યોનું પ્રકાશન જવાબદાર છે. દરેક વ્યવસાયની સફળતાની ચાવી ગુપ્ત હોય છે એમ સ્વીકારીએ તો કારખાનાનો અનુભવ અંતિમ ઉત્પાદનના મૂલ્યાંકનમાં સાનુકૂળ નથી થઈ પડતો? એમ જ છે અથવા તો હોવું જોઈએ; આ વિધાનના ટેકામાં મળી આવતાં ઉદાહરણો જૂજ કે લજ્જાસ્પદ નથી. છતાં, ક્યારેક આ સાનુકૂળતા અવરોધ પણ બની જાય છે. કવિનાં સર્જનોથી કોઈ અતિ-પરિચિત હોઈ શકે કે પછી ખૂબ નજીક હોવા છતાં સમયની દૃષ્ટિથી નજીક ન હોઈ શકે; અથવા પોતાની તેમના પ્રત્યેની લાગણી જાણવા માટે કે તેની સચોટ અભિવ્યક્તિ માટે ખૂબ સંબંધિત કે ઋણી હોઈ શકે. અને રવીન્દ્રનાથની બાબતમાં મારી આ દશા છે.

હમણાં જ બંગાળમાં પોતાને આધુનિક કહેવડાવતા એક સામયિકે મારી રવીન્દ્રનાથ માટેની આંધળી ભક્તિની કડક આલોચના કરી. બીજાઓ મારો ઊધડો એટલા માટે લે છે કે હું રવીન્દ્રનાથને પૂરતું સન્માન નથી આપતો. આ બંને આક્ષેપો વિરોધાભાસી હોવાનું મને આશ્ચર્ય નથી થતું, કારણ કે પહેલાં ઘણી વાર મને મૂર્તિપૂજક અને મૂર્તિભંજક કહેવામાં આવ્યો છે. આના પરથી કદાચ તમને ખ્યાલ આવશે કે મારો રવીન્દ્રનાથ સાથેનો સંબંધ કેટલો અંગત અને

આગવો હશે. એ મજૂર અને માલિકનો તો છે જ, અને એક ક્ષુધાતુર વાયક અને અક્ષય કવિનો પણ છે; પણ આ તો અમારા જટિલ અને જીવંત સંબંધનાં ગૌણ પાસાં છે. હું તેની સરખામણી દસકાઓ પર્યંતના કે પછી જીવનભરના પ્રેમસંબંધ સાથે કરી શકું જેમાં પ્રેમની કબૂલાત અને કજિયો પણ હોય, ઉદાસીનતા અને ગેરહાજરીના સમયગાળા પણ હોય, અનિવાર્યપણે સમાધાનમાં પરિણમતા વિપ્લવ અને વિરોધનો મિજાજ પણ હોય. અહીં સવાલ પસંદનો ન હતો કે ન હતો સ્વભાવના સામ્ય કે આકર્ષણનો; સવાલ હતો કોઈના એક સામ્ય અને સંસ્કારી શક્તિની શાબ્દિક અભિવ્યક્તિથી ઘડાવાનો અને મોટા ભાગનું જીવન એ એકમાત્ર અનુભવમાં વિતાવવાનો. મને રવીન્દ્રનાથની કોઈ એક કવિતા કે કોઈ એક નાટક કે કોઈ એક નવલકથા ગમે છે કે નહીં તે એક ગૌણ વાત છે, કારણ કે મને એક એવી પ્રભાવપૂર્ણ ભાવના છે કે જો રવીન્દ્રનાથ ન હોત તો હું પણ આજે જેવો છું તેવો ન હોત.

મારી તમને એક ખાસ નોંધ લેવા નમ્ર વિનંતિ છે: હું રવીન્દ્રનાથ પછીની ત્રીજી પેઢીમાં આવું છું; હું વાંચતાં શીખ્યો ત્યાં સુધીમાં રવીન્દ્રનાથનો સૂર્ય બંગાળી સાહિત્યમાં ઝળહળી રહ્યો હતો. મારી પેઢીના બીજા બધાની જેમ મારા ઘડતરનાં અગત્યનાં વર્ષોમાં હું તેમનાંમાં ડૂબી ગયો હતો અને આવો અનુભવ કરનારામાં અમે છેલ્લા હતાં. પ્રાચીન તેમ જ પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય અને અમારી વચ્ચે જેવું અંતર હતું તેવું કોઈ મોકળાશ અનુભવાય તેવું અંતર અમારી અને રવીન્દ્રનાથ વચ્ચે નહતું. અમારો મુકાબલો એક એવા નિ:શંક મહાન લેખક સાથે હતો જેણે લગભગ સો જેટલા ગ્રંથોથી બંગાળી સાહિત્યનું નવનિર્માણ કર્યું હતું અને હજી તેમનું ઘણું સર્જન બાકી હતું. તેમનાં પુસ્તકો જે કંઈ કહેતાં તેના સિવાય બીજું કંઈ પણ જાણ્યા વિના એમનાં પુસ્તકો સડસડાટ વાંચી જતાં કિશોરાવસ્થામાં અમને શું સંવેદનો થતાં તેનું હું વર્ણન કરું - અમે કડીઓ અને શબ્દો મમળાવતા, એમનાં છંદોના આરોહ અને અવરોહ સાથે કંપતા, તેમનાં ગદ્યની સોડમનાં સ્વપ્ન સેવતા અને જાણે બીજી પ્રવૃત્તિની વચ્ચે તેમનાં તાલ પર ખચકાતા! જો કે અમે વયમાં નાના અને અપરિપક્વ હતા, પણ અમને લાગતું કે તેમનું સાહિત્ય વાંચવામાં અમારો સમય સરસ રીતે પસાર થતો, અમે તેનાથી બદલાતા જતા હતા અને જાણે સમગ્ર જગતનો અનુવાદ શબ્દોમાં થતો હતો. આખી ને આખી કવિતાઓ અમારામાં સમાઈ જતી અને નીકળવાનું નામ ન લેતી; નાટક ને વાર્તાનાં દશ્યો અમારી નિદ્રા અને પોપચાંની

વચ્ચે ઘૂસી જતાં; સુંદર અને મધુર ભાષાના ઉજાસથી સામાન્ય અને ગૌણ પદાર્થો ઝળહળી ઊઠતા. એ દિવસોને યાદ કરતાં મને લાગે છે કે અમારી પેઢી પર રવીન્દ્રનાથનું ઋણ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી શકાય તેમ નથી; આજે એમ પણ લાગે છે કે અમે સૂર્યાસ્ત કે વર્ષાના વાદળ જોઈને થંભી જતા, કારણ કે એમણે કહ્યું હતું કે તે સુંદર છે; અમારી વેદનાને એમણે જ તીક્ષ્ણ બનાવી હતી અને અમારા આનંદને એમણે જ સૂક્ષ્મ બનાવ્યો હતો અને અમને સમાજના એક એકમમાંથી એક વ્યક્તિ બનતાં શીખવ્યું હતું અને પ્રેમ નામનો ભીષણ શબ્દ હળવેથી બોલતાં શીખવ્યો હતો. એ એક નવીન પ્રકારની સંવેદનશીલતા હતી, એક નવા જ પ્રકારનું અસ્તિત્વ, જેમાં એમણે અમને ભૂસકો મારવા પ્રેર્યા હતાં; અને અમે પ્રાણવાયુ માટે હવાતિયાં મારતા, અમારી સમગ્ર ક્ષીણ શક્તિથી પ્રયત્ન કરતા. અમે તો હજી હમણાં જ મધ્યયુગીન શિષ્ટ કલામાંથી બહાર નીકળ્યા હતાં અને રવીન્દ્રનાથે અમને યુરોપીય સ્વચ્છંદતાના કોલાહલ અને તનાવનો પરિચય કરાવ્યો; એમણે એકલે હાથે બંગાળી ભાષાને જગત સાહિત્યના મંચ પર પ્રસ્થાપિત કરી અને અમને જગતનો પરિચય કરાવ્યો. તો પછી મારી પેઢીનું કોઈ પણ એમનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે કરી શકે કે પછી એમને માટે અભિપ્રાય કેમ કરીને આપી શકે? મને લાગે છે કે અમે તો માત્ર એમનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર જ કરી શકીએ અને કોઈ પણ આલોચકે તેમ ક્યારેય ન કરવું જોઈએ.

તદ્દુપરાંત, અમને રવીન્દ્રનાથને પ્રત્યક્ષ જોવાનો અને તેમને મળવાના પ્રસંગોનો લાભ મળ્યો હતો. અને એમના વ્યક્તિત્વની યાદગીરી અનાસક્તિના માર્ગમાં અવરોધ રૂપ બની રહે છે. તે એક અદ્ભુત માણસ હતા, દ વિન્ધી અને ગુથેના સ્તરના, દેખાવડા, કદાવર, વિપુલ, સર્વતોમુખી, સમતુલિત; જાણે માણસો વચ્ચે સાક્ષાત્ ઈશ્વર! મેં કહ્યું તે અદ્ભુત હતા - હું કહેવા માગતો હતો કે તેમણે પોતાને અદ્ભુત બનાવ્યા હતાં.

તેમનાં ભાઈ જ્યોતિરિન્દ્રનાથ, જે તેમની અત્યંત નિકટ હતાં, રવીન્દ્રનાથનાં તેમણે દોરેલાં બે ચિત્રો - ૧૮૭૭ અને ૧૮૮૧નાં અસ્તિત્વમાં છે.¹ બંનેમાં રવીન્દ્રનાથ યૌવનની ક્ષીણતામાં દેખાય છે. પહેલામાં એક નાજુક, સુંવાળા ગાલવાળો બાજુ પરથી દેખાતો ચહેરો દેખાય છે જેના વાળ લમણા પર ઝૂલે છે અને ભેદ્યતામાં (vulnerability) લગભગ શેલી જેવા દેખાય છે. બીજામાં નાક તીક્ષ્ણ દેખાય છે અને હડપચી વધુ દઢ દેખાય છે; દાઢી પર થોડા વાળ

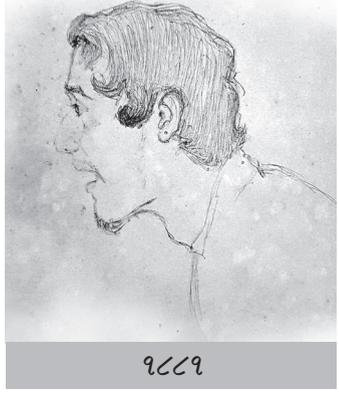
1 ૧૮૭૭નું ચિત્ર ગગનેન્દ્રનાથ ટાગોરનું છે.

ફૂટી નીકળ્યા છે, પણ અધબુલ્લા હોઠ જાણે તેમની અંગત વાત કહી દેતા લાગે છે; તે હજુ થોડા ગાભરુ અને દ્વિધાગ્રસ્ત જણાય છે. તેના પર જ્યોતિરિન્દ્રનાથે બંગાળીમાં લખ્યું છે પોતાના વહાલા ભાઈનું નામ - રવિ.

૧૮૭૭

અને તે સમયે તે માત્ર 'રવિ' જ હતા - માતાપિતાનું ચૌદમું બાળક, શ્રાંત ગર્ભાશયની પેદાશ, એક ઉત્કૃષ્ટ ને મેઘાવી પરિવારમાં અજુગતો વધારો! સૌથી મોટા ભાઈ, દ્વિજેન્દ્રનાથ રવીન્દ્રનાથ કરતાં ૨૧ વર્ષ મોટા હતા અને સાહિત્યકાર અને ફિલસૂફ તરીકે સુવિખ્યાત હતાં. બીજા સત્યેન્દ્રનાથ, વિદ્વાન અને ન્યાયાધીશ તેમ જ ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસના - તત્કાલીન યુગની સત્તાની શક્તિ અને ગૌરવનું શિખર - પ્રથમ ભારતીય અમલદાર હતા. જ્યોતિરિન્દ્રનાથ સૌંદર્યપ્રેમી, કલાપ્રેમી અને સંગીતકાર હતા તેમ જ નાટકો લખતા અને આકર્ષક તેમ જ વિનાશક નવા

૧૮૮૧

વ્યવસાયોમાં ઝંપલાવતા રહેતા. તેમનાં બહેન, સ્વાર્ણકુમારી, નવલકથાકાર હતાં અને તેમનાં ભાભી, સત્યેન્દ્રનાથનાં પત્ની, એક સામયિકનું સંપાદન કરતાં હતાં. આ પ્રતિભાશાળી નિહારિકા આગળ વીસ વર્ષના રવિનું શું ગજુ? તેનું ભાવિ ધૂંધળું હતું. પરિવારે નિયત કરેલી શાળામાં તે ઝાઝું ટક્યો નહતો. પરદેશ મોકલવામાં આવતાં, તે બે વર્ષ વિલાયતમાં ગાળી કોઈ પણ ઉપાધિ લીધા વિના પાછો આવ્યો હતો. તેને બૅરિસ્ટર બનાવવાનો બીજો પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો; તે લંડન જતી બોટમાં બેસવાને બદલે મદ્રાસથી પાછો આવ્યો હતો. છોકરો ઘરને માટે સોરાતો હોય તેમ લાગતું હતું, પણ ઘરમાં પણ તે શરમાળ અને થોડો અંતર્મુખી લાગતો હતો. તે વિચારતો; ગાતો, અભિનય કરતો અને સંગીતની રચના પણ કરતો હતો, પણ તેને કોઈ સ્થિર કે મળતરવાળા વ્યવસાયમાં રસ નહતો. તેના ગૌરવર્ણી ભાઈઓની સરખામણીમાં તે શ્યામ હતો. એ વાત સાચી હતી કે તેને કવિતા કરતાં આવડતું હતું. પણ તેની

કવિતા સુયોગ્ય હતી? દ્વિજેન્દ્રનાથે ગંભીર અને ફિલસૂફીપૂર્ણ કાવ્ય લખ્યું હતું, સત્યેન્દ્રનાથ સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદ કરતા અને જ્યોતિરિન્દ્રનાથ વીરરસ ને હાસ્યરસનાં નાટકો લખતા. રવિની કવિતામાં ભાવાવેશનો ઉમળકો હતો અને તે કોઈ અજ્ઞાતને સંબોધિત હતી. અસ્પષ્ટ તલસાટ, નામહીન શોક, અવાસ્તવિક સ્વપ્નો, વ્યર્થતાનો વારંવાર દેખાતો અણસાર - આ બધું તેની કવિતામાં આવતું. આ એક સ્વસ્થ માનસની નિશાની હતી કે પછી કોઈ પણ દેખીતા કારણ વિના દુઃખી થવાનું પ્રયોજન હતું? ગમે તેમ પણ છોકરો કઠ્ઠાગરો, સાલસ અને તેના કામમાં ખંતીલો હતો અને ક્યારેક તેની તેજસ્વી મેઘાના ચમકારા દેખા દેતા હતાં. તેણે માત્ર નિશ્ચય કરીને કંઈક કરવાની જરૂર હતી.

યુવાન રવિ પોતાની જાત પ્રત્યે સભાન હતો અને તેના પરિવારની જેમ તેને પણ લાગતું હશે કે તેણે કોઈ વ્યવસાય પસંદ કર્યો નથી અને જો કર્યો હોય તો તેની આસપાસના લોકોને ખબર ન હતી કે તે શું છે. કિશોરાવસ્થાની અસર, તેની પોતાની સહજ અને સ્વાભાવિક સ્વચ્છંદતા તેની પ્રારંભિક ઉદાસીનતાનાં કારણો હોઈ શકે. આ બધાનું પ્રતિબિંબ તેમના ભાઈએ દોરેલા ચિત્રમાં દેખાતી ગાભરુ અભિવ્યક્તિમાં દેખાય છે. આ ચિત્ર જોતાં તેમના પાછલા જીવનના રવીન્દ્રનાથ ટાગોર - જેવા અમે અને જગતે એમને જોયા હતાં - ની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. ત્યારે તો તે ભવ્ય હતાં - ઊંચા, કઠાવર બાંધો, જ્યોત જેવો વાન અને લાંબા લહેરાતા વાળ અને દાઢી - કોઈ પૌરાણિક ચારણની વાસ્તવમાં મળતી શ્રેષ્ઠ પ્રતિમાસમાન. એમની આંખોના ખૂણામાં લાલ ઝાંચ દેખાતી જે પ્રાચીન શાસ્ત્રો મુજબ એક નાયકની નિશાની હતી. એમની એક જ સીધી દષ્ટિ - તે જવલ્લે જ આવી રીતે જોતા - ભલભલાને હતોત્સાહ કરી શકતી. એમની ચિંતનની ટેવ અને દાઢીને કારણે તેમના ચહેરા પર એક સૌમ્યતાની અભિવ્યક્તિ સદા અંકાયેલી રહેતી; ત્રાસ, દુઃખ કે હાસ્યથી પણ તે મરડાઈ ન જતી. એમનો અવાજ ઝીણો હતો જે એમનાં કઠાવર બાંધા સાથે જતો ન હતો અને ઘણાની અપેક્ષા તેનાથી અસંતુષ્ટ રહેતી. પણ તેના રણકા અને જોમને કારણે એમનાં જાહેર સંભાષણોમાં એક એક શબ્દ વિશાળ સભામાં યાંત્રિક મદદ વિના સ્પષ્ટ સાંભળી શકાતો. એમને બોલતા સાંભળીને કે પછી પુસ્તક વાંચતાં સાંભળીને એમની એક સમયની અભિનયની અને ગાવાની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિનો ખ્યાલ આવતો. એમનું કાવ્યપઠન મંત્રોચ્ચારની પદ્ધતિથી થતું; શબ્દો ઉપર તે અટકતા, વ્યંજનો પર ભાર મૂકતા, છંદમાં આવતા વિરામ સાથે સંગત

કરતા અંતિમ સ્વરને લંબાવતા અને યોગ્ય જગ્યાએ નાટકીય અસર ઉમેરતા. એમનું કોઈ પણ કાવ્ય જ્યારે તે વાંચતા ત્યારે વધુ અસરકારક લાગતું અને અદ્વિતીય સ્પષ્ટતાથી ઉચ્ચારાયેલી તેમની બંગાળી ભાષા એમના મુખે વધુ મધુર અને શક્તિશાળી લાગતી. એમની સાથેના વાર્તાલાપમાં - જે હું એમને જાણતો થયો ત્યારથી મોટે ભાગે સ્વગતોક્તિ બની રહેતી - એમનાં ગદ્યનાં પુસ્તકો જેવી લાક્ષણિકતા હતી; તેમાં સામાન્ય વાતો અસામાન્ય રીતે પ્રસ્તુત થતી, અલંકાર વિપુલ રહેતા, વિનોદવૃત્તિના ચમકારા આશ્ચર્યજનક રહેતા અને ભાષા પરનું પ્રભુત્વ અપ્રતિમ હતું. એક પ્રસંગે મેં એમને એક કલાક સુધી બોલતા સાંભળેલા; એમની અધૂરી નવલકથા, ‘જોગાજોગ’ના બીજાં ભાગની રૂપરેખા તે જણાવી રહ્યા હતા; કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે તેને માટે મને અત્યંત કૃતજ્ઞ હવું. હું ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહ્યો હતો એમ મને લાગતું હતું; મારી માનસિક શક્તિઓ એમને જોવામાં અને એમના મુખેથી અવિરત, દ્વિધાહીન અને લયબદ્ધ નીકળતા ચોક્કસ, લાલિત્યપૂર્ણ, વૈવિધ્યપૂર્ણ શબ્દો સાંભળવામાં રોકાયેલી હતી. પરિણામે, જ્યારે હું એમની પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે મને ખ્યાલ આવ્યો કે એમણે શું કહ્યું હતું તે હું ભૂલી ગયો હતો; જોકે મારું મન એમના વર્ણનના શાબ્દિક વૈભવથી સભર હતું. કોઈ પણ સામાજિક કે વ્યાવસાયિક સ્તરની વ્યક્તિ એમની સામે જોતાં મંત્રમુગ્ધ થઈ જતી. રવીન્દ્રનાથની કવિતામાં બિલકુલ રસ ન ધરાવતા છેલબટાઉ યુવાનોને એમનાં વ્યક્તિત્વની પ્રતિભાથી હતપ્રાય થતાં મેં જોયા છે. રવીન્દ્રનાથને પહેલી વાર જોતાં એક ત્રણ વર્ષનું બાળક એની માને કહેતું હતું કે તેણે રાજાને જોયો. હું સામાન્યતઃ વિપ્લવી તરીકે કુવિખ્યાત હતો, પણ જ્યારે એમની પાસે શાંતિનિકેતન જતો ત્યારે ધીરેથી ચાલતો અને હળવેથી બોલતો, કારણ કે ત્યાંની ધરતી અને હવા પણ તેમની હાજરીથી પવિત્ર લાગતી. પેલા ફિક્કા અને પ્રક્ષુબ્ધ રવિએ પોતાની જાતનું આવા ભગવાનમાં રૂપાંતર કર્યું હતું.

વચ્ચેનાં વર્ષોમાં ઘણું બધું થઈ ગયું હતું. પૂર્વ બંગાળની નદીઓમાં તેમની પ્રિય હાઉસબોટમાં ફરતાં ફરતાં એમણે પારિવારિક જમીનદારીનો વહીવટ ખંતથી સંભાળ્યો હતો અને એમનાં સન્માનનીય સંત પિતાને પોતાના વિગતવાર હેવાલ અને હિસાબ આપ્યા હતાં. આ એ જ હાઉસબોટ હતી જેને એમણે પોતાની કવિતામાં રહસ્યમય સોનેરી હોડી તરીકે અમરત્વ બક્ષ્યું હતું અને જેમાંથી એમને બંગાળના ગ્રામ્ય જીવનની ઝાંખી થઈ હતી, પણ ત્યાં તે પહોંચી શક્યા નહતા.

બીજા તબક્કે આપણે એમને જોઈએ છીએ કલકત્તાથી સો માઈલ દૂર, બોલપુરને પોતાનું ઘર બનાવતા અને ત્યાં એક શાળા ચલાવતા, જેનો આદર્શ ઉપનિષદો કે રૂસો - જેવો આપણો દષ્ટિકોણ - કહી શકાય. તેને એમણે અત્યંત આશાવાદી નામ આપ્યું હતું - શાંતિનિકેતન; શાંતિનો આવાસ. એમણે બ્રાહ્મોસમાજના સચિવ તરીકે અને બે સાહિત્યિક સામયિકોના તંત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું. તે પતિ તેમ જ પિતા બન્યા હતા અને બીજી વાર યુરોપ જઈ આવ્યા હતા. બંગાળમાં સ્વદેશી ચળવળ તરીકે જાણીતા રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં એમણે સક્રિય ભાગ લીધો હતો. એમણે પ્રિયજનોના મૃત્યુનો આઘાત અને વિયોગ અનુભવ્યા હતાં. તેમાંનો પહેલો અને તેમને માટે સૌથી વધુ આઘાતજનક પ્રસંગ હતો ઈ. સ. ૧૮૮૪માં તેમના ભાઈ, જ્યોતિરિન્દ્રનાથની યુવાન પત્ની, કાદંબરીદેવીની આત્મહત્યા. કવિ તેમની સાથે ખૂબ જ હળીમળી ગયા હતા. તેમના ગદ્ય તેમ જ પદ્યને જોતાં લાગે છે કે આખી જિંદગી એમને કાદંબરીદેવીની યાદ સતાવતી રહી હતી. પછીના દસકામાં એમની પત્ની, પુત્રી અને એક પુત્રનું અવસાન થયું. તેમને આર્થિક મુશ્કેલીઓ અને શાળા અંગેની ચિંતાનો સામનો કરવો પડ્યો અને રાજકારણના કાવાદાવાથી તેમની આંખ ઊઘડી ગઈ. તેમના તંદુરસ્ત બંધારણમાં ક્યારેક જ આવતી માંદગી પણ આવી ગઈ. આવી ગમગીનીમાંથી બહુ ઓછા સહન કરી શકે કે માણી શકે તેવી એક ગરિમા તેમને પ્રાપ્ત થઈ. તેમના જેટલું ભવ્ય અને વૈશ્વિક સન્માન બીજા કોઈ પણ નોબેલ પુરસ્કાર વિજેતાને મળ્યું હોય એવું મારા ધ્યાનમાં નથી. બાકીની વાતો તો જગજાહેર છે: એમના ચારે ખંડોમાં અસંખ્ય પ્રવાસો, સુવિખ્યાત વ્યક્તિઓ સાથેની એમની મુલાકાતો, રાજાશાહી સામેનું એમનું વૈમનસ્ય, એમનો શાંતિ અને ભાઈચારાનો સંદેશ ઇત્યાદિ. પહેલા વિશ્વયુદ્ધના અંત સુધીમાં તો તે સમગ્ર સભ્ય સમાજના ખૂણેખૂણામાં એક ગુરુ, એક સંત, એક રહસ્યવાદી અને મસીહા, એક ઐશ્વરીય ઓલિયા, અશક્ત અને રંકના મિત્ર, એક પ્રતીક અને એક સંસ્થાન તરીકે સુવિખ્યાત થઈ ચૂક્યા હતા. એક કવિને માટે આટલો મોટો બોજો વહેવાનું શક્ય હતું? રવીન્દ્રનાથે સાબિત કર્યું કે એ શક્ય છે; એમણે એક વીર પુરુષને છાજે તેમ એ કામ કર્યું - એમનાં પોતાના અને એમની કવિતાના ભોગે.

સદ્ભાગ્યે તેમના અસંખ્ય ફોટોગ્રાફ છે જેનો અભ્યાસ રસપ્રદ થઈ પડે તેમ છે. એમની ત્રીસીના ફોટામાં તે લાંબા, કાળાં અને વાંકડિયા વાળવાળા, મોટી, સૌમ્ય આંખોવાળા, અસામાન્ય અને ભપકાદાર વેશભૂષા ધરાવનાર અને એક

ધ્યાન ખેંચે તેવા વરણાગિયા તરીકે ઊપસી આવે છે. યૌવનના આરંભની નજાકત એમનાં ચહેરા પર હજુ રહેલી જણાય છે; એમનાં ચીવટવાળા શણગારમાં સદીના અંતનો અણસાર લાગે છે. મધ્ય વયમાં તે થોડા પાતળા જણાય છે અને એમના વાળ, કોણ જાણે કેમ, પણ ઓછા લાંબા અને દાઢી વધુ લાંબી લાગે છે; એમનો દેખાવ અધ્યાપક અને પુરોહિત જેવો લાગે છે - આ કદાચ શાળામાં શિક્ષણ આપવાને અને શાંતિનિકેતનમાં અપાતા સાપ્તાહિક ઉપદેશની અસર પણ હોઈ શકે; દેખાવની દષ્ટિએ આ એમનો સૌથી ઓછો આકર્ષક તબક્કો લાગે છે. જેમ એમની વય વધતી જાય છે તેમ જાણે તે સ્વાભાવિક અને ચેતનાદત્ત સૌંદર્યને માત કરતા હોય એમ લાગે છે. એમના ચહેરા પર વયની તેમ જ એમના જીવનની - એમની સફળતા, કામ, અંગત નિષ્ફળતા, અંગત વેદના ઇત્યાદિ - નિશાની દેખાતી અને તેનાથી એમનો ચહેરો વધુ સમૃદ્ધ લાગતો અને તેના પર પરમ શાંતિ અને આંતરિક સંવાદિતાની અનુભૂતિ થતી. સફેદ વાળથી ચહેરો વધુ ખાનદાન, કપાળ નાનું અને આંખો વેધક લાગતી. એમનાં લાંબા ઝભ્ભાથી આ વધુ અસરકારક થતું, આવા ઝભ્ભા સાધુ સિવાય બીજા કોઈનાય શરીર પર વિચિત્ર જ લાગત. એમના પાછલા જીવનના ફોટામાં તે ઈશુ ખ્રિસ્ત જેવા વધારે અને પ્રેરણામૂર્તિ જેવા ઓછા લાગતા. ખ્રિસ્તીઓની જ આવી છાપ હતી માટે આવી સરખામાણી માટે મને માફ કરવામાં આવશે એવી મને આશા છે. એવું કહેવાય છે કે રોમમાં લોકો તેમને જોવા રસ્તા પર ઊભા રહ્યાં હતા અને તે પસાર થતા ત્યારે એમનાં ઝભ્ભાની કોરને તેઓ ચૂમતા. લંડનમાં એક મજૂરે તેમને રાત્રે અચાનક જોયા ત્યારે તે ફૂટપાથ પર ઘૂંટણિયે પડીને બૂમ પાડવા લાગ્યો કે સાક્ષાત્ મસીહા તેની સમક્ષ આવ્યા છે એવો પણ હેવાલ પ્રગટ થયેલો છે. આને જો તમે અજ્ઞાન કે નશાની અસર માનતા હો તો એક વિદ્વાન જર્મનની વાત સાંભળો. ડામ્સ્ત્રાઈટમાં એક મેદનીમાં રવીન્દ્રનાથનું સન્માન થતું જોઈને તેને બાઈબલનું કોઈ દશ્ય ભજવાતું હોય તેમ લાગ્યું હતું. જ્યારે તે દશ્યમાન થયા ત્યારે ઉમરાવ તેમનાં પગ પાસે બેસતા અને લોકો એમની આસપાસનાં પગથિયાં પર બેસતા. બુનોસ એર્સમાં અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ અને સ્પેનિશ ગીતાંજલિનું મનન કરનારી સન્નારી, વિક્તોરિઆ ઓકામ્પો, એમ કહેતી કે રવીન્દ્રનાથને માટે તે તેનું હૃદય સમર્પિત કરવા તૈયાર છે અને તેમનાં બારણાની બહાર કૂતરાની જેમ સૂવા તૈયાર છે - જો આવું કરી શકાય તો! તે દિવસોમાં તે જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં આવું જ અભૂતપૂર્વ સન્માન અને સત્કાર એમને મળ્યાં હતાં એમ તત્કાલીન હેવાલો જણાવે છે.

હું સમજી શકું છું કે તમારામાંના કેટલાક બેચેન થવા લાગ્યા હશે. તમને થતું હશે કે રવીન્દ્રનાથના વ્યક્તિત્વમાં, તેમની પ્રતિભામાં, કદાચ એક ભારે દબાવ હશે કે પછી તેમની આસપાસ પાવકતાનો એક તેજપુંજ હશે જેનાથી એમની અને સમષ્ટિની વચ્ચે એક અંતર પડી જતું હશે. મારે કહેવું જોઈએ કે તમારું અનુમાન કંઈક અંશે સાચું છે. અહીં હું એક ભારતીયનાં સંસ્મરણોમાંથી એક પ્રસંગ ટાંકીશ. જ્યારે નોબેલ પુરસ્કારની ઘણી ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે તેણે રવીન્દ્રનાથને વિલાયતમાં જોયા હતાં. તેમને એક વિશાળ ખંડમાં દોરી જવામાં આવ્યા જ્યાં એક દીવાન પર રવીન્દ્રનાથ બેઠા હતાં અને દીવાલની ધારે ખુરશી પર બીજાં સ્ત્રી-પુરુષો - ભારતીય, અંગ્રેજ અને યુરોપીય - જાણે પ્રાર્થનાખંડમાં બેઠાં હોય તેમ બેઠાં હતાં. તે કહે છે કે મને યાદ નથી કે ધૂપ સળગતો હતો કે નહીં પણ ન હોય તો એ હોવો જોઈતો હતો, કારણ આખું વાતાવરણ ભવ્ય આદર અને આરાધનાના ભાવથી સભર હતું. જો વિલાયત જેવા ઔપચારિક અને ઉદાસીન દેશમાં આવો ભાવ હોય તો બીજે બધે અને ખાસ કરીને ભારતમાં તો તે અંજલિના હર્ષોન્માદમાં પરિણમે તેમાં કંઈ જ આશ્ચર્યજનક નથી. બંગાળમાં તો અમે કવિ સમક્ષ પૂજાની ભાવનાથી જ જતા - અમારાં પગરખાં બહાર મૂકીને દાખલ થતા તેમ જ વિદાય લેતા તેમની ચરણરજ માથે ચઢાવીને. અમે તેમને એક દિવસમાં ત્રણ વાર મળીએ તો દરેક વખત આ જ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતા, કારણ કે અમને એમ કરવાની ઈચ્છા થતી અને તેમ કરવું એવી એક પ્રણાલી હતી. તદ્દુપરાંત, વિશિષ્ટ કે લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ સિવાય બધા જ તેમની આરામખુરશીની ચારે બાજુ પથરાયેલા નેતરના તકિયા પર જ - તેમના પગ પાસે - બેસે એવો એક શિષ્ટાચાર ઘડાઈ ગયો હતો. ભારતમાં યુવાનો વડીલોની હાજરીમાં ધૂમ્રપાન ન કરે એવી એક પ્રથા છે, પણ રવીન્દ્રનાથની સામે ધૂમ્રપાન ન કરવાનું એ એકમાત્ર કારણ ન હતું. વયમાં પાકટ હોય એવા લોકો પણ તેમની સામે સંયમ જાળવતા અને અમે યુવાનો પણ. તેમની સામે તમાકુની દુર્ગંધ ફેલાવવી એ માત્ર અજુગતું કે ઘૃણાસ્પદ જ નહીં, પણ પવિત્રતાનો ભંગ કરવા જેવું પણ લાગતું. ગુથેને ચશ્માં પ્રત્યે આણગમો હોઈ ઘણા વયસ્ક અધ્યાપકો તેમના ખંડમાં ઓછું દેખાતાં, આંખો ખોલબંધ કરતાં પ્રવેશ કરતા હતાં તેમ જ!

અને જો વાતાવરણમાં થોડો દબાવ લાગે તો તેમાં શું વાંધો હોઈ શકે? એ ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાની પ્રતિભાનું પ્રતીક નથી? અનેક સિદ્ધિસભર વર્ષો અને પોતાને

માટે જ જીવતા માણસની એકલતાનું પ્રતિબિંબ તેમાં ન પડે? તેમની પાછલી ઉંમરે ગુથે કે ટોલ્સ્ટોયની સાથે કોણ ખરેખર હળીમળી શકતું હશે? સમતોલન જાળવવા માટે હું એમ નહીં કહું કે રવીન્દ્રનાથ હળવી, હાસ્યપૂર્ણ અને રમતિયાળ ક્ષણો માણતા હતા - તે તો માણતા હતા જ! તેઓ બાળકો સાથે રમતા, પ્રાણીઓ એમને ખૂબ પ્રિય હતાં; તે રમૂજ કરતા, શ્લેષ કરતા, મશ્કરી પણ કરતા - ખાસ કરીને તેમના ચાહકોની. અને તે આ બધું જ ખૂબ નિષ્ઠાપૂર્ણ હોશિયારી અને મધુરતાથી કરતા - એમની બીજી બધી પ્રવૃત્તિની જેમ જ! તેમના આ એક પાસા ઉપર વધુ ધ્યાન નહીં દોરું, કારણ કે એમના જેવા બહુમુખી પ્રતિભાસંપન્ન માણસ પાસે આ જ અપેક્ષા રાખી શકાય. એમના વ્યક્તિત્વના તે પાસાનું વર્ણન કરવાનો હું પ્રયાસ કરીશ, જેનાથી હું સૌથી વધુ પ્રભાવિત થયો હતો. મને લાગે છે કે એમના વ્યક્તિત્વનું આ જ તથ્ય હતું, આ જ સાર હતો, આ જ અર્ક હતો. આ ગુણ તે શાંતિ અને વિશ્રામ. ખ્યાતિ અને સર્જનાત્મક પ્રક્રિયાથી ઉદ્ભવતા ખેંચાણ કે દબાણમાં કોઈ પણ ચિહ્નો એમનાં વ્યક્તિત્વમાં ક્યારેય દેખાયાં નથી, તે હંમેશાં અદ્ભુત સંયમશીલ અને શાંત નજરે આવ્યા છે. પ્રસંગોપાત જરૂર પડતો અતિમાનુષી શક્તિનો ભંડાર તેમની પાસે હોવો જોઈએ. શારીરિક વેદના અને માનસિક વ્યથા તે કેવી રીતે સહન કરી શકતા તેની માન્યામાં ન આવે તેવી વાતો સાંભળવામાં આવી છે. એક વખત એમને ઝેરી વીંછી કરડ્યો હતો. અસહ્ય વેદના વચ્ચે તે પોતાની જાતને કહેતા રહ્યાં કે આ વેદના પોતાને નહીં, પણ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર નામની કોઈ વ્યક્તિને થઈ રહી છે. થોડા સમય પછી એમને વેદનાનો અનુભવ થતો બંધ થઈ ગયો. એમના દીકરા શમીનું ભાગલપુરમાં અવસાન થયું હતું. ટ્રેનમાં બોલપુર પાછા ફરતાં વચ્ચેના કોઈ સ્ટેશને આ દુર્ઘટનાથી અજ્ઞાત મિત્રો મળી ગયા. તેઓ રવીન્દ્રનાથ માટે ખાસ બનાવેલી વાનગીઓ લઈને આવ્યા હતાં. રવીન્દ્રનાથે જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ તેમની સાથે વાતો કરી અને નાસ્તો કર્યો. એમના મિત્રોને આવી દુર્ઘટનાનો અણસાર પણ એમણે આવવા દીધો નહીં. પોતાની જાતમાં ખોવાઈ જવાની, પોતાનામાં મસ્ત રહેવાની ખાસ રીત એમને આવડતી હતી. જ્યારે એમના કામ કે કલ્પનામાં ખલેલ પડતી કે પછી ક્યારેક એમના પ્રશંસકો એમનો જીવ ખાતા ત્યારે તે જાણે ત્યાં હાજર હોઈને પણ ગેરહાજર રહી શકતા. એક વખત એમણે એમના એક સહકાર્યકરને કહ્યું હતું કે આવા સમયે તે પોતાના વિચારોમાં ખોવાઈ જઈને બધી જ આજુબાજુની પ્રવૃત્તિની પહોંચ

બહાર જતા રહેતા. છતાં ક્યારેય તે બેધ્યાન કે અન્યમનસ્ક હોવાની છાપ ઊભી ન કરતા કે પછી ડો. જહોન્સન કે ગુથેની જેમ લોકોનો તિરસ્કાર કે અપમાન ન કરતા. એમની ખ્યાતિને ધ્યાનમાં રાખતાં એમ કહી શકાય કે એમને મળવાનું ઘણું સહેલું હતું; શાંતિનિકેતનમાં એમને મળવા આવનારાઓ અસંખ્ય અને વૈવિધ્યપૂર્ણ હતા - તેમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓ, ખેલાડીઓ, સાધારણ કવિતાના લેખકો, ગુરુની શોધમાં ફરતી સ્ત્રીઓ, અને બધા જ દેશોના ઘેલા માણસોનો સમાવેશ થતો. આપણે ખાસ નોંધવું જોઈએ કે આમાંનું કોઈ પણ રવીન્દ્રનાથથી નિરાશ થઈને ન જતું. તે જ્યારે પણ કોઈને મુલાકાત આપવાનું નક્કી કરતા - જે અસંખ્ય વાર બનતું - ત્યારે એમની સાથે તે કોઈ પણ સંકોચ કે મર્યાદા રાખ્યા વિના વાતચીત કરતા, જાણે તેમાં સંપૂર્ણપણે ગૂંથાઈ ગઈ ગયા હોય તેમ. તે જગતના કોઈ પણ વિષય પર વાત કરી શકતા અને તેમની વિષયની પસંદગી મુલાકાતીના રસ અને સ્તર પર આધાર રાખતી. તેમને બધામાં રસ હતો અને માણસનું વ્યક્તિત્વ અને સ્વભાવ તે સહજ રીતે સમજી શકતા. તે પોતાનું સમગ્ર રેડીને વાત કરતા હોઈ સામાન્ય પ્રસંગે, ટૂંકી મુલાકાત દરમિયાન, જેમાં તેમણે દૈનિક સમાચાર જેવી ગૌણ બાબતની વાત કરી હોય તો પણ દરેક મુલાકાતીને લાગતું કે રવીન્દ્રનાથે તેમને માટે ખાસ કંઈ કર્યું છે. આન્દ્રે જિંદે કહેતા કે વ્યસ્ત માણસ ન ગમે તેવો હોય છે અર્થાત્ સાચો મહાન માણસ જે ઈશ્વરને પણ પ્રિય છે તે ક્યારેય બીજાને એમ નથી લાગવા દેતો કે પોતે વ્યસ્ત છે. આનું રવીન્દ્રનાથથી વધુ ઉચિત ઉદાહરણ મળે એમ હું માનતો નથી. પાછલાં વર્ષોમાં એમને એક પ્રધાનમંડળના સભ્ય જેટલું કામ, ચિંતા અને જવાબદારી રહેતી અને તેમના કરતાં ઘણા ઓછા મદદનીશ અને સચિવો હતા. છતાં જ્યારે જ્યારે અમે એમને મળતા ત્યારે અમને એમ જ લાગતું કે એમને અમારી સાથે વાત કર્યા સિવાય બીજું કંઈ કામ જ નથી. જીવનના છેલ્લા વર્ષમાં એમની વેદનાપૂર્ણ માંદગીને કારણે તે લખી શકતા નહતા, પણ ત્યાં સુધી તો તે પોતાના બધા જ પત્રો એમના સુંદર હસ્તાક્ષરમાં જાતે જ લખતા. તેઓ ખૂબ જ કામગરા હોઈને પણ એમની પાસે ફુરસદનો ભંડાર હતો. જેને માટે એમણે વારંવાર લખ્યું હતું એવાં શરદનાં વાદળોની જેમ એમની પાસે પણ અખૂટ વિશ્રાંતિ હતી અને એમનામાં તે સૌંદર્યપૂર્ણ અને નૈતિક લાક્ષણિકતા બની જતી. આજે આપણામાંના ઘણાને માટે અસ્તિત્વના ખાલીપણામાંથી મુક્તિ એ એક બહુ મોટી વાત થઈ ગઈ છે. આપણો સમય હંમેશાં કામમાં કે પછી વાતોમાં કે નિદ્રામાં કે કોઈ

પણ બેધ્યાનપણામાં વીતી જવો જોઈએ. એકલતાની, સમય અને શાશ્વત્ની આ ભયાનકતાથી આધુનિક સાહિત્ય દ્વારા આપણે સુપરિચિત છીએ. બાલ્ય ચિહ્નોથી જ નહીં, પણ તેમનાં સર્જનો પરથી પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રવીન્દ્રનાથને માટે આ ભયાનકતાનું કોઈ અસ્તિત્વ જ ન હતું. એમણે ઘણું સહન કર્યું હતું, પણ તે ક્યારેય કંટાળ્યા નહતા - કદાચ તે જાણતા જ નહતા કે કંટાળો શેનું નામ છે! તેઓ પોતાની સાથે કંઈ જ કર્યા વિના કલાકો ગાળી શકતા. કોઈ પણ જાતના હલનચલન વિના સૂર્યોદય પહેલાં આકાશ સામે કે પછી ક્ષિતિજ સુધી ફેલાયેલાં મેઢાનો સામે જોઈ રહેતા. ધરતીની સાદામાં સાદી વસ્તુથી તે કદી કંટાળતા નહીં; જે તેમને માટે મૂલ્યવાન હતું તેને માટે તેમને પાછલી ઉંમરે પણ અભ્યાસ, પ્રવાસ કે ગહન સંશોધનની આવશ્યકતા રહેતી નહીં. અને મને લાગે છે કે માણસ માટે આ સૌથી વધુ અદ્ભુત વાત છે.

એક વખત શાંતિનિકેતનમાં મેં એમને અચાનક પોતાનામાં તલ્લીન થયેલા જોયા હતા. રાત ઘણી વીતી ગઈ હતી અને એપ્રિલનો લગભગ પૂર્ણ ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો હતો. ગરમીને કારણે મને ઊંઘ આવતી ન હતી અને હું વારેવારે મારા રૂમની બહાર આવતો હતો. દરેક વખતે હું એક સફેદ ચમકતો આકાર જોતો, ચાંદની જેવી સ્તબ્ધતાની પ્રતિમા જેવો. તે કવિ હતાં - એમની માટીની કુટિર, શ્યામલીના વરંડામાં બેઠેલા. એમની સામે જોવાનું મને ઉચિત લાગતું ન હતું; તેમ કરતાં મને એક વણનોતર્યા મહેમાન જેવી લાગણી થતી હતી, પણ એમની સામે જોવાનો લોભ હું કોઈક વાર જતો કરી શકતો નહતો. આખરે જ્યારે હું નિદ્રાધીન થયો ત્યાં સુધી તો તે ત્યાં બેઠેલા હતાં. ત્યારે મને સમજાયું કે એમને માટે પ્રકૃતિનો જે અર્થ હતો તે મારે માટે નહતો અને ક્યારેય નહીં હોય. આપણે એમની સાથે એમનાં જગત માટેના અભિપ્રાય અંગે અસંમત થઈ શકીએ, પણ પણ જે અનુભૂતિથી એમનો અભિગમ જન્મ્યો છે તેની અવગણના કરવી અશક્ય છે. હું જાણતો હતો કે રવીન્દ્રનાથના ઈશ્વર એમને માટે અસ્તિત્વ ધરાવતા હતાં - એ ઈશ્વર જેમને તે હૃદયનો કામણગારો કહેતા હતા અને જે એમનાં સર્જનોમાં એક પહેલાંની સુંદર, રહસ્યમયી અને ભયંકર કામણગારી - તેમની પ્રેરણા, કાવ્યની દેવી - માંથી ઉદ્ભવ્યો છે. જો રવીન્દ્રનાથના ઈશ્વરમાં આપણને રસ ન હોય તો એમની કવિતામાં આપણને વધુ રસ હોવો જોઈએ અને એમની શ્રેષ્ઠ કવિતા એટલી સુંદર છે કે તે આપણને એમના ઈશ્વરનો હાલપૂરતો સ્વીકાર કરવા લલચાવી શકે.

संदर्भ सूचि :

- Tagore: A Life, Krishna Kripalani, Malancha, New Delhi, 1961.
- The Calcutta Municipal Gazette: Tagore Memorial Supplement, Ed. Amal Home, September 13, 1941. See: The Last Days of Rabindranath, Buddhadeva Basu; Tagore at Oxford, Shahid Suhrawardi; A Chronicle of Eighty Years.
- Rabindranath Tagore: A Centenary Volume, Sahitya Akademi, New Delhi, 1961. (Tagore on the Banks of the River Plate : Victoria Ocampo; Father as I knew Him: Rathindranath Tagore)
- Rabindranath Tagore in Germany : A Cross-Section of Contemporary Reports : edited and translated by Dietmar Rothermund, Max Mueller Bhavan, New Delhi, 1961. (Sanctified Days with Rabindranath Tagore, Darmstadt, June 10-14, 1921: Author unknown)
- Sritiranga: Tapanmohan Chattopadhyay, Navana, Calcutta, 1955. (Chapter entitled John)
- Chithipatra, vol. VI, Visva Bharati, Calcutta, (Note on letter no. 24)

વિશ્વકવિ અને બંગાળી

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરમાં હું સહેલાઈથી એક અસાધારણ કવિ અને લેખકનાં દર્શન કરી શકું છું. લખાયેલા શબ્દમાં એમના જેવી ઊર્જાની (energy) અભિવ્યક્તિ ક્યારેય થઈ નથી. એમનાં ગદ્ય અને પદ્ય પરના પ્રભુત્વ, સાહિત્યનાં વિવિધ રૂપ અને દરેક રૂપમાંના વિષય-વૈવિધ્યના સચોટ અને અદ્ભુત નિરૂપણને કારણે એમની તુલનામાં આવે તેવી કોઈ વ્યક્તિ ધ્યાનમાં નથી આવતી. સંજોગવશાત્ આમ કહેવું મારે માટે સહેલું છે, પણ હું નથી માનતો કે તે બધાને માટે શક્ય છે અને મારા બંગાળ બહારના મિત્રો આની સાથે સંમત નથી. આ સદીના બીજા અને ત્રીજા દસકામાં રવીન્દ્રનાથને આખા જગતમાં મળેલી ખ્યાતિમાં પાછળથી જે ઓટ આવી હતી તેમાં એમના મૃત્યુથી કે હાલમાં ઉજવાયેલી શતાબ્દીથી કંઈ જ ફેર પડ્યો નથી. એમની શતાબ્દી ઔપચારિક રીતે બધે જ ઉજવાઈ હતી અને એ જાણીને આનંદ થયો હતો કે રવીન્દ્રનાથના પ્રશંસકો દૂર દૂરના દેશોમાં ફેલાયેલા છે, પણ સખેદ નોંધવું જોઈએ કે એમની મોટા ભાગની પ્રશંસા એક રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિભા, શાંતિના મસીહા, ભારતીય સંસ્કૃતિની મૂર્તિ, પૂર્વ અને પશ્ચિમના મિલન-બિંદુ ઇત્યાદિના સ્વરૂપમાં થઈ. એમ કહેવા નથી માગતો કે તે આ બધું ન હતા. પણ એ યાદ રાખવું ઘટે કે તે એક કવિ હતા અને જો તે કવિ ન હોત તો તેમનાં બીજાં બધાં સ્વરૂપો અર્થવિહીન હોત. અને હજીય આપણી નજર ક્ષિતિજ પર છે - આપણે પ્રતીક્ષા કરીએ છીએ, જગતના બીજા કોઈ ભાગમાંથી કોઈના આવવાની, જે આપણને કહી શકે કે તે રવીન્દ્રનાથની કવિતાને માત્ર કવિતા તરીકે માણે છે અને મનોગમ્ય કલ્પના કે વિભાવનાની અભિવ્યક્તિ તરીકે નહીં.

હું ભૂલી નથી શકતો કે આજથી અડધી સદી પહેલાં એક આઈરિશ, એક ફ્રેન્ચ અને એક અમેરિકને રવીન્દ્રનાથની અંગ્રેજી 'ગીતાંજલિ' વાંચીને ત્રણ અત્યંત સમજપૂર્ણ નિબંધો લખ્યા હતા. આજે એ નિબંધો વાંચવામાં આવે તો માત્ર ચેટ્સ, જિદે અને પાઉન્ડની સૂક્ષ્મદષ્ટિ અંગે જ નહીં, પણ તેમના જેવા ભિન્ન સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાવાળા અને રવીન્દ્રનાથથી જુદા સાહિત્યિક લક્ષ્યાંક ધરાવતા માણસોએ પણ એમને એક આદર્શ ઉદાહરણ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા.

તે અંગે પણ આપણે નોંધ લેવી ઘટે. તો પછી થોડા જ સમય પછી તેમનો રસ કેમ ઓછો થઈ ગયો? તેમના વિજયોત્સવનાં માત્ર વીસ વર્ષ બાદ પશ્ચિમમાં રવીન્દ્રનાથનું નામ કેમ શિષ્ટ ઉદાસીનતાથી વધુ કંઈ જ સંવેદના ઉપજાવતું ન હતું? એક દેખીતું કારણ તેમનાં અનુવાદોની નિમ્ન કક્ષા જરૂર કહી શકાય અને તેની ચર્ચા અહીં અસ્થાને કહેવાશે.¹ બીજું કારણ હતું એમને પાશ્ચાત્ય વાચકો તરફથી મળેલું ધાર્મિક કવિનું જીવલેણ ઉપનામ. આને કારણે એમનું નામ બનાવટી રહસ્યવાદીઓ, તાંત્રિકો અને ખલિલ જિબ્રાન જેવા તમને સારું લગાડતા કવિઓ સાથે મુકાતું થઈ ગયું. તદુપરાંત ૧૯૧૫માં એમણે કરેલા કબીરના અનુવાદ પ્રગટ થતાં એક ગેરસમજૂતી ઊભી થઈ. એમનાં લંડનના મિત્રો એકબીજાને પૂછતા: એમણે શા માટે આનું પ્રકાશન કર્યું? હવે એમને કોણ વાંચશે? એમને આ મધ્યયુગના રહસ્યવાદીમાં રવીન્દ્રનાથ જેવું જ કોઈ દેખાયું - માત્ર વધારે યથાર્થ. રવીન્દ્રનાથના ચરિત્રકાર, એડવર્ડ થોમ્સનના શબ્દોમાં: 'એમને માટે કબીરમાં ખાનદાની પૌરુષ હતું. રવીન્દ્રનાથની આગવી શૈલીના અલંકારો તે વધુ નિષ્ઠાથી વાપરતા હતા.' એમને લાગ્યું કે રવીન્દ્રનાથનું વક્તવ્ય સાહિત્યિક હતું, સાચું નહીં. આ ગંભીર ભૂલ માટે તેઓ પોતે જ જવાબદાર હતા. તેઓ રવીન્દ્રનાથને એક હિન્દુ સિવાય ઓળખવા તૈયાર નહતા. તેઓ એક તદ્દન સાદી વાત સમજી શકતા નહતા: કબીર એક સાચા રહસ્યવાદી હતા અને રવીન્દ્રનાથ એક સાચા કવિ; રહસ્યવાદીઓ ક્યારેક કવિ હોય છે, પણ તેમના પોતાના ઇરાદાથી નહીં અને જ્યારે કવિને રહસ્યવાદનો ભાવાવેશ હોય છે ત્યારે તે બીજા કોઈની પણ માફક ઉચિત શબ્દરચનામાં પોતાને સભાનપણે વ્યક્ત કરે છે, પણ તે અભિવ્યક્તિ એક દષ્ટાની નથી હોતી.

1 અહીં ચોક્કસ નોંધવું જોઈએ કે રવીન્દ્રનાથના 'ગીતાંજલિ' પછીના અનુવાદોએ - જે વિરોધી-પરાકાષ્ઠા સમાન હતા - તેમની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. નીચે દર્શાવેલા ચેટ્સના ઉદ્દગારો ઉદાહરણીય છે: 'સ્ટર્જ મૂર અને મેં ત્રણ સરસ પુસ્તકો બહાર પાડવામાં મદદ કરી અને પછી તેમને [રવીન્દ્રનાથને] મહાન કવિ થવા કરતાં અંગ્રેજ થવામાં વધારે રસ પડ્યો અને તેમણે વ્યર્થ ભાવનાત્મક સાહિત્ય બહાર પાડ્યું અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ખરાબે ચડાવી.' (મોટે ભાગે મે, ૧૯૩૫માં રોધેન્સ્ટાઈનને લખેલા પત્રમાંથી - પા. ૮૩૪, લેટર્સ ઓફ ડબ્લ્યુ. બી. ચેટ્સ, હાર્ટ ડેવિસ, લંડન, ૧૯૫૪). ચેટ્સ આગળ લખે છે, 'રવીન્દ્રનાથ અંગ્રેજી નથી જાણતા, કોઈ પણ ભારતીય અંગ્રેજી નથી જાણતો. જે ભાષા બાળપણમાં ન શીખ્યા હોય કે બાળપણથી જે ભાષામાં વિચારતા ન શીખ્યા હોય તે ભાષામાં સંગીતમય શૈલીમાં લખવું અશક્ય છે.' આંગ્લ-ભારતીયો માટે આ શબ્દો પચાવવા અઘરા છે, પણ રવીન્દ્રનાથ આ વિધાનના બીજા ભાગ સાથે સંપૂર્ણપણે સંમત થયા હોત.

રવીન્દ્રનાથની પ્રતિષ્ઠાના અધઃપતનનું ત્રીજું કારણ જે થોમ્સને નોંધ્યું છે અને અમે બધા પણ તેની સાથે સંમત છીએ. પહેલા વિશ્વયુદ્ધના અંતથી સાહિત્યના ભાવમાં ઘણો બદલાવ આવ્યો હતો. માત્ર પશ્ચિમમાં જ નહીં, પણ રવીન્દ્રનાથના દેશમાં પણ ભાવ, શૈલી, સ્વરૂપ તેમ જ કવિનો કવિતા અને જગત પ્રત્યેનો દષ્ટિકોણ, બધું જ બદલાઈ ગયું છે. આ કાંતિનો આરંભ તેમ જ પરાકાષ્ટા રવીન્દ્રનાથે જોઈ હતી. તેમણે ૧૯૩૦ના દસકામાં ગદ્યકાવ્યો અને રોજિંદા જીવનની કવિતાઓ લખી એટલે ઘણા બંગાળીઓ એમ માને છે કે એમના પર આ કાંતિની અસર પડી હતી, પણ હું તેમ નથી માનતો. તેમની કવિતાનું બાહ્ય સ્વરૂપ બદલાયું હતું પણ તે તો પહેલાં અનેક વાર બદલાયું હતું, પણ એમના જીવન પ્રત્યેના અભિગમમાં કે ભાષાના ઉપયોગમાં તે પોતાની બહાર નીકળ્યા નહતા. બંગાળી જાણનારા અને રવીન્દ્રનાથની સાથે સદા સંપર્કમાં રહેલા થોમ્સનનું માનવું છે કે એલિયટથી પ્રભાવિત યુગમાં રવીન્દ્રનાથને ન્યાય મળવો અશક્ય છે. આ મંતવ્ય સાચું છે કે પછી સાચા સવાલને ટાળવાનો પ્રયાસ છે?²

રવીન્દ્રનાથને વર્ણવર્થ અને હ્યુગો સાથે સરખાવીને વાત પડતી મૂકી શકાય તેમ છે. એમ કહી શકાય કે સમયની ચેતના આ કવિઓનો વિરોધ કરે છે; આ શોચનીય હોઈને પણ તે માટે કંઈ પણ કરી શકાય તેમ નથી. આજના બહુ

2 રવીન્દ્રનાથની પાશ્ચાત્ય ખ્યાતિની પાછળ કામ કરી રહેલાં રાજકીય પરિબળોની વાત કરવા હું નથી માગતો, પણ પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી જર્મન પ્રજાએ એમને આપેલું માન એ ભૂતપૂર્વ શત્રુના શત્રુને આપાતું માન હતું. એક પ્રશંસકે ૧૯૨૧માં લખ્યું હતું: ‘જર્મનીમાં રવીન્દ્રનાથના આગમનથી એક બુદ્ધિહીન ખળભળાટ મચી ગયો છે... કે પછી રાજકારણી તુક્કો... જનતા એમને જર્મનીની મહાનતાના... અને શત્રુઓએ તેના પર કરેલા ઘોર અન્યાયના સાક્ષી તરીકે બિરદાવવા માંગે છે. ઘણાને એમ લાગે છે કે એક હિન્દુસ્તાની માટે આ અશક્ય છે અને તેઓ રવીન્દ્રનાથના પ્રશંસકોની એક વિદેશીને આદરભાવે જોવા માટે ટીકા કરે છે. તેઓ કહેતા કે વિદેશી નોબેલ પુરસ્કારવિજેતાને ઢોંગી માનનારા પણ તેને પગે પડતા હતા, જ્યારે એમનાથી ઘણી વધારે લાયકાત ધરાવનારા જર્મનોને આ સન્માન નથી મળ્યું.’ બીજી તરફ શિષ્ટ અને સંસ્કૃત અંગ્રેજોને થતું કે ભારતમાં અંગ્રેજ ગેરવર્તણૂક માટે રવીન્દ્રનાથ થકી બદલો ચૂકવાય છે. યેટ્સ આઈરિશ હતા અને રાજકીય દષ્ટિએ અંગ્રેજોની સામે હતા. તેમણે નોબેલ પુરસ્કાર જાહેર થતાં પહેલાં, ૧૯૧૨માં, રવીન્દ્રનાથને કોઈ સમિતિમાં લેવા માટે ભલામણ કરી હતી, કારણ કે રવીન્દ્રનાથને સન્માનવા એ અંગ્રેજોના દષ્ટિકોણથી રાજાશાહીનું શાણું પગલું ગણાશે! અંગ્રેજ અમલદારો માટે રવીન્દ્રનાથમાં એક સ્થાયી મિત્રની અપેક્ષા હતી; તેઓ માનતા હતાં કે એક ભારતીયને મળેલો નોબેલ પુરસ્કાર સાંસ્થાનિક શોષણનો બદલો હતો અને અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનું સમર્થન હતું. તેમણે સરનો ખિતાબ આપીને રવીન્દ્રનાથની ખુશામત કરી, પણ ૧૯૧૯માં જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડના વિરોધમાં જ્યારે રવીન્દ્રનાથે

ઓછા વાચકો - માત્ર પાશ્ચાત્ય જ નહીં - વર્ણવેલા કે શૈલીને બે-ચાર કડીને બાદ કરતાં કંટાળ્યા વિના સતત આનંદથી વાંચી શકે. આપણને ગમે કે ન ગમે, રવીન્દ્રનાથમાં વર્ણવેલા, શૈલી અને કીટ્સના અંશ ક્યાંક ક્યાંક વેરાયેલા પડ્યા જ છે. ક્યાંક ક્યાંક તે આપણને વ્હીટમેનની પણ યાદ અપાવે છે. ભલે તેમનાંમાં કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ સરખી હોય, પણ આપણે રવીન્દ્રનાથને કવિ તરીકે શૈલી કે કીટ્સ, વર્ણવેલા કે ટેનિસન, કે પછી બીજા કોઈ પણ રોમેન્ટિક કવિની કક્ષામાં મૂકી શકીએ? રવીન્દ્રનાથને તેમની સમગ્રતામાં જોતાં તરત જ ખ્યાલ આવશે કે આ સંભવ જ નથી. બંગાળી સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન ફ્રેન્ચમાં હ્યુગોના સમાન છે. કવિતાના કેટલાક પ્રકારોમાં અને ગદ્યમાં બંને કરતાં મહાન સાહિત્યકારો છે, પણ જ્યારે તેમનું વૈવિધ્ય, વૈપુલ્ય અને વિસ્તાર જોઈએ ત્યારે રવીન્દ્રનાથને એક આગવું સ્થાન આપવાની ઈચ્છા પ્રબળ થતી જાય છે. વૈપુલ્યની સરખામણીમાં યુરોપના માત્ર ગુથે તેમની સાથે ઊભા રહી શકે અને તે બંને વચ્ચેનું સામ્ય સુયોગ્ય કહેવાય. અને સમયની ચેતના ગુથેના પણ વિરોધમાં નથી? તેમની ભવ્ય કલ્પના અને કુશળ પ્રસ્તુતિને કારણે ગુથેની કવિતા, કવિતા તરીકે સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલ વાચકોને પણ સ્પર્શતી ન હોય એ વાત આપણે નથી જાણતા? છતાંય હ્યુગો અને લામાર્ટિન ફ્રિક્કા પડી ગયા અને વર્ણવેલાની અસર પણ ભૂસાઈ ગઈ તોય ગુથે સમયના પ્રવાહમાં અડીખમ ઊભા છે! શ્રી ટી. એસ. એલિયટ, જેમને કવિ તરીકે સન્માનતા નથી એવા ગુથેને સંત તરીકે સ્વીકારે છે. ક્લોડેલ માટે ગુથે લખે છે: ‘પેલો મહાન ગંભીર ગદ્યકો!’ વેલેરી ગુથેનું વર્ણન કરતાં કહે છે: ‘જગતના રંગમંચ પર માનવજાતની સૌથી વધુ નસીબવંતી પ્રસ્તુતિ!’ બીજી સૌથી વધુ નસીબવંતી પ્રસ્તુતિ, નસીબની ગૌરવપૂર્ણ બલિહારી તે રવીન્દ્રનાથ - અને પશ્ચિમ એમનો પરિચય કર્યા પછી પોતાના પરિઘની બહાર ચાલી જવા દે છે!